

प्रकरण 2

**कचरा व्यवस्थापनातील नियोजन
आणि आर्थिक शाश्वती**

कच-याचे उगमस्थानी वर्गीकरण करणे, एकल वापर प्लॅस्टिकच्या विक्री आणि वापरावर बंदी घालणे, कचरा टाकल्यास दंड आकारणे यासाठी राज्य शासनाने शासन निर्णय व आदेश जारी केले होते. तथापि, घनकचरा व्यवस्थापन नियमावलीत नमूद केल्याप्रमाणे घनकचरा व्यवस्थापनासाठी शासनाने राज्याचे धोरण आणि रणनीती तयार केले नव्हते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या सर्व 42 नागरी स्थानिक संस्थांनी पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी (अल्पमुदत) सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार केले होते. चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 71 टक्के (42 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 30) दीर्घमुदत आराखडे सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये तयार केले होते. सविस्तर प्रकल्प अहवालात नियोजित कचरा निर्मिती व प्रक्रिया क्षमतेचा चुकीचा अंदाज लावल्याचे लेखापरीक्षणाच्या निदर्शनास आले. नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे घनकचरा व्यवस्थापन नियमांच्या तरतुदींचा समावेश करून उपविधी तयार करण्यात विलंब झाला. चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 पैकी 12 नागरी स्थानिक संस्थांनी घनकचरा व्यवस्थापन सेवांसाठी वापरकर्ता शुल्क आकारले नाही तर चाचणी-तपासणी केलेल्या 94 टक्के (33 नागरी स्थानिक संस्था) नागरी स्थानिक संस्थांनी घनकचरा शुल्क संकलनात 90 टक्के कार्यक्षमतेचे उद्दीष्ट गाठले नाही.

संपादनूक लेखापरीक्षणाचे पहिले उद्दीष्ट कचरा व्यवस्थापनाचे धोरण आणि नियोजन हे निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याशी सुसंगत आणि प्रचलित कायदेशीर चौकटीशी सुसंगत होते किंवा कसे ह्याचे निर्धारण करणे हे होते. राज्यातील घनकचरा व्यवस्थापनासाठी कोणती रणनीती स्विकारावयाची याची माहिती विषद करणारे धोरण तयार करणे, आराखडे/सविस्तर प्रकल्प अहवालांमधील कमतरता आणि सविस्तर प्रकल्प अहवालांमधील कचऱ्याची चुकीची गणना या संबंधीची लेखापरीक्षा अभिक्षणे परिच्छेद 2.1 ते 2.4 मध्ये चर्चिली आहेत.

2.1 राज्य धोरण आणि घनकचरा व्यवस्थापन रणनीती तयार न करणे

पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालय, भारत सरकार यांनी नगरपालिका घनकचरा (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, 2000 ला अधिकृतित करून घनकचरा व्यवस्थापन नियम, 2016 अधिसूचित (एप्रिल 2016) केला. घनकचरा व्यवस्थापन नियमाचा नियम 11(ए) असे निर्धारित करतो की सचिव, नगर विकास विभाग यांनी कचरावेचक, बचतगट आणि कचरा व्यवस्थापनाच्या क्षेत्रात कार्यरत

असलेले तत्सम गट यांचे प्रतिनिधी यांच्यासहित हितसंबंधितांबरोबर सल्लामसलत करून घनकचरा व्यवस्थापन नियम अधिसूचित झाल्यापासून एक वर्षाच्या आत राज्याचे धोरण व घनकचरा व्यवस्थापनाची रणनीती तयार करावी. नियम 11(ब) असे निर्धारित करतो की, कमीत कमी कचरा हा भरावभूमीकडे जाईल आणि मानवी स्वास्थ्य आणि पर्यावरणावर घनकचऱ्याचा प्रभाव कमी होईल, याची सुनिश्चिती करण्यासाठी राज्याचे धोरण आणि रणनीती यामध्ये कचऱ्याची घट, पुनर्वापर, पुनर्प्रक्रिया, पुनःप्राप्ती आणि घनकचऱ्याच्या विविध घटकांचा इष्टतम वापर करण्यावर विशेष भर द्यावा.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की राज्य शासनाने राज्यात घनकचरा व्यवस्थापनासाठी कोणती रणनीती स्विकारावयाची याची माहिती विषद करणारे धोरण तयार केले नव्हते. तथापि, वेळोवेळी जारी करण्यात आलेले काही शासन निर्णय व आदेश यांची उदाहरणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- कचऱ्याच्या उगम स्थानावरच विलगीकरण करण्यासाठी नगर विकास विभागाने शासन निर्णय जारी केला (एप्रिल 2017).
- नगर विकास विभागाने एकल वापर प्लास्टिकच्या विक्री आणि वापरावर देखील बंदी घातली (मार्च 2018).
- नगर विकास विभागाने कचरा करणाऱ्यांसाठी जागेवरच दंडाची आकारणी, कंपोस्टच्या विक्रीसाठी प्रोत्साहन अनुदान इत्यादींसाठी आदेश जारी केले (सप्टेंबर 2018).

नगर विकास विभागाने नमूद केले (जुलै 2021) की, राज्याचे धोरण आणि घनकचरा व्यवस्थापनाकरिता रणनीती तयार केली आहे. याच्या समर्थनार्थ, नगर विकास विभागाने उगमस्थानी कचरा विलगीकरण, कचरा टाकण्यावर जागेवरच दंडाची आकारणी, कंपोस्टच्या विक्रीसाठी प्रोत्साहन अनुदान, एकल-वापर प्लास्टिकच्या विक्री आणि वापरावर बंदी यासाठी जारी केलेल्या अधिसूचना सादर केल्या. उत्तर स्वीकारार्ह नाही कारण स्वतंत्र अधिसूचना/शासन निर्णय हे घनकचरा व्यवस्थापनावर राज्याच्या सर्वसमावेशक धोरण आणि रणनीती यांना पर्याय ठरू शकत नाही.

शिफारस 1: शासनाने कमीत कमी कचरा निर्माण होण्यावर लक्ष केंद्रीत करून घनकचरा व्यवस्थापनाकरिता एक सर्वसमावेशक धोरण आणि रणनीती तयार करावी.

शासनाने शिफारस स्वीकारत नमूद केले (फेब्रुवारी 2024) की, सर्वसमावेशक धोरण आणि घनकचरा व्यवस्थापन रणनीती तयार केली आहे आणि समीक्षाधीन आहे.

2.2 कचरा व्यवस्थापन आराखड्यामधील त्रुटी

नगरपालिका कचरा व्यवस्थापन आराखडा हा असा मंजूर दस्तऐवज आहे जो नगरपालिका कचरा व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे व हेतु परिभाषित करतो, जी विशिष्ट

नियोजनाच्या कक्षेत राहून साध्य करावयाची असतात आणि ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राबवावयाच्या विशिष्ट कृतींचा तपशील देतो.

नगर विकास मंत्रालय, भारत सरकार यांनी जारी केलेल्या नगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापन नियमपुस्तिका, 2016 चे परिच्छेद 1.4.5 आणि 1.4.6 हे नागरी स्थानिक संस्थांसाठी पाच वर्षांच्या कालावधीचे अल्प मुदतीचे आराखडे आणि 20 ते 25 वर्षांच्या कालावधीचे दीर्घ मुदतीचे आराखडे तयार करण्याच्या आवश्यकतेवर भर देतात. योजनेच्या सर्व उपक्रमांची अंमलबजावणी अधिक यशस्वी होण्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी प्रत्येक अल्पमुदतीच्या योजनांचा दर दोन ते तीन वर्षांनी आढावा घेणे आवश्यक होते. शिवाय, पाच वर्षांच्या अल्प मुदतीच्या आराखड्यात सेवा तरतुदींसाठी (उदा. रस्ता झाडणे व वाहतूक) तपशीलवार विशिष्टकृती आराखडा असणे किंवा स्थानांतरण स्थानके, प्रक्रिया किंवा उपचार सुविधा आणि शास्त्रोक्त कचरा विल्हेवाट सुविधा यांसारख्या महत्वाच्या पायाभूत सुविधांसंबंधी सेवांसाठी सविस्तर प्रकल्प अहवाल असणे आवश्यक आहे.

भविष्यातील लोकसंख्या आणि कचरा निर्मितीचे अंदाज, लागू कायदे आणि धोरणे, संस्थात्मक आणि वित्तीय संरचना, सर्वसमावेशक आणि समन्यायी समुदाय सहभाग, संकलन आणि वाहतूक यातील तांत्रिक बाबींचा विचार, जमिनीची उपलब्धता आणि नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये निर्माण झालेला कचरा हाताळण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट तंत्रज्ञान अशा अनेक घटकांचा विचार करून घनकचरा व्यवस्थापन क्रमबद्धतेवर आधारित आराखडे विकसित करावयाचे होते.

ऑक्टोबर 2014 मध्ये नगर विकास मंत्रालय, भारत सरकार यांनी स्वच्छ भारत अभियान-नागरी ही महत्त्वाकांक्षी योजना (फ्लॅगशिप स्कीम) सुरू केली आणि घनकचरा व्यवस्थापन हा त्याच्या सहा घटकांपैकी एक घटक होता. स्वच्छ भारत अभियान-नागरी मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 7.1 व 7.2 नुसार, नागरी स्थानिक संस्थांनी राज्य शासनाशी सल्लामसलत करून त्यांच्या शहराच्या घनकचरा व्यवस्थापनाकरिता सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करणे आवश्यक होते. सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करणे व त्याची अंमलबजावणी यासाठी नियमपुस्तिका, 2016 संदर्भित करावयाची होती. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असेही नमूद केले होते की, राज्य शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना घनकचरा व्यवस्थापनाकरिता खाजगी किंवा सरकारी अभिकरणे ओळखून/निवडून सविस्तर प्रकल्प अहवाल शीघ्र बनवण्यासाठी हातभार लावावा.

त्यानुसार, नागरी स्थानिक संस्थांनी सविस्तर प्रकल्प अहवाल बनवले ज्यामध्ये तफावत विश्लेषण करून प्रत्येक सेवेसाठी कृती आराखडा समाविष्ट होता आणि भविष्यातील गरजांचे निर्धारण करून विशिष्ट प्रकल्पांसाठी सविस्तर योजना समाविष्ट केल्या.

अभिलेख्यांच्या छाननीत असे निदर्शनास आले की चाचणी-तपासणी केलेल्या सर्व 42 नागरी स्थानिक संस्थांनी³ कचऱ्याचे संकलन, वाहतूक व प्रक्रिया/विल्हेवाट अशा बाबी समाविष्ट असलेले पाच वर्षांच्या कालावधीचे (अल्प मुदतीचे) आराखडे सविस्तर प्रकल्प अहवालात तयार केले. चाचणी-तपासणी केलेल्या 71 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (42 पैकी 30⁴ नागरी स्थानिक संस्था) भविष्यातील लोकसंख्या आणि कचरा निर्मितीचा अंदाज, कचरा हाताळणीच्या तंत्रज्ञानाचे विश्लेषण आणि जमिनीची उपलब्धता याचा विचार करून दीर्घ मुदतीचे आराखडे सविस्तर प्रकल्प अहवालात तयार केले (परिशिष्ट 2.1.).

तसेच, नियमपुस्तिका 2016 चा परिच्छेद 1.4.4.1.3 नुसार नागरी स्थानिक संस्थांनी योजनेच्या टप्प्यावर सल्ल्यासाठी आणि नंतर चर्चा व योजना मंजूरीसाठी हितसंबंधितांची समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. घनकचरा व्यवस्थापन योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी निर्णय घेण्यामधील हितसंबंधितांचा सहभाग हे एक महत्त्वाचे पाऊल होते. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, 28 नागरी स्थानिक संस्थांनी योजना टप्प्यावर हितसंबंधितांना समाविष्ट केले होते, तर 14 नागरी स्थानिक संस्थांनी (33 टक्के) हितसंबंधितांना योजना टप्प्यावर समाविष्ट केले नव्हते. तसेच, चाचणी-तपासणी केलेल्या एकाही नागरी स्थानिक संस्थेमध्ये अंतिम सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये योजना मंजूरी टप्प्यावर हितसंबंधितांच्या सल्ल्याविषयी कोणताही उल्लेख नव्हता (परिशिष्ट 2.1).

निर्गमन बैठकी दरम्यान, बाबी स्विकारत प्रधान सचिव यांनी सांगितले (ऑगस्ट 2022) की, लेखापरीक्षणात निदर्शनास आणून दिलेल्या त्रुटी स्वच्छ भारत अभियान 2.0 मध्ये सादर करण्यात येणाऱ्या प्रस्तावात समाविष्ट केल्या जातील.

2.3 सविस्तर प्रकल्प अहवालातील त्रुटी

महापालिका घनकचरा व्यवस्थापन म्हणजे उगम स्थानावर कचऱ्याचे विलगीकरण, साठवणूक, वाहतूक, प्रक्रिया, उपचार (ट्रीटमेंट) आणि कचऱ्याची अंतिम विल्हेवाट यांचा समावेश असलेली एक पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. नियमपुस्तिका, 2016 विद्यमान नियमन, धोरणे, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि ओळखले गेलेले सेवास्तर निकष यांच्या आवश्यकतेच्या संदर्भाने नागरी स्थानिक संस्थांमधील कचरा व्यवस्थापनाच्या वर्तमान स्थितीच्या माहितीचे मुल्यांकन करण्याची तरतूद करते ज्यामुळे सेवांची इच्छित पातळी गाठण्यातील महत्त्वाच्या त्रुटीची ओळख होईल आणि महापालिका घनकचरा

³ बृहन्मुंबई महानगरपालिका, नाशिक महानगरपालिका आणि नवी मुंबई महानगरपालिका यांनी 2016-17 पूर्वी सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार केले असल्यामुळे विचारात घेतले नाही.

⁴ आष्टी नगर पंचायत (बीड), आष्टी (वर्धा), कळंब नगर पंचायत, लाखांदूर, लोणावळा, मालेगाव, मलकापुर, माळशिरस, मुरबाड, निफाड, वडगाव-मावळ आणि वाशी नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये दीर्घ-मुदतीच्या योजना समाविष्ट केल्या नाहीत.

व्यवस्थापन यंत्रणा सुधारण्यासाठी आखावयाच्या योजना तयार करण्यासाठी आधार होईल.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 पैकी 42 नागरी स्थानिक संस्थांच्या⁵ सविस्तर प्रकल्प अहवालांच्या छाननीमध्ये असे उघडकीस आले की, घनकचरा व्यवस्थापनाच्या सर्व बाबी सविस्तर प्रकल्प अहवाल बनविताना विचारात घेतल्या नव्हत्या जे खाली विस्तृतपणे दिले आहे:

- नियमपुस्तिकेचा परिच्छेद 1.4.3.3 असे प्रस्तावित करतो की, महत्त्वाची गरज/आवश्यकता म्हणून प्रत्येक नागरी स्थानिक संस्थेने महापालिका घनकचरा व्यवस्थापन प्रणालीची योजना आणि रचना प्रभावीपणे करण्यासाठी निर्माण केलेल्या कचऱ्याच्या रचनेचे निर्धारण केले पाहिजे. नागरी स्थानिक संस्थेमध्ये निर्माण केलेल्या महापालिका घनकचऱ्याची रचना संकलन, प्रक्रिया आणि विल्हेवाटीचे पर्याय निर्धारित करते जे स्वीकारले जाऊ शकतात. चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 पैकी 11 नागरी स्थानिक संस्थांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालात कचऱ्याचे सेंद्रियीकरण (कंपोस्टेबल), पुनर्प्रक्रिया करण्यायोग्य आणि अचल (इनर्ट) कचरा असे कचऱ्याचे वैशिष्ट्यीकरण केले नव्हते, जे प्रक्रिया, पुनर्प्रक्रिया किंवा भरावभूमीची आवश्यकता ठरविण्यासाठी भविष्यात लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा निश्चित करण्यासाठी महत्त्वाचे होते (परिशिष्ट 2.2).
- 13 नागरी स्थानिक संस्थांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये कचऱ्यावरील प्रक्रिया व पुनर्प्रक्रिया यासाठी वर्तमान व भविष्यातील जमिनीच्या आवश्यकतेवर भाष्य केले नव्हते (परिशिष्ट 2.2).
- 13 नागरी स्थानिक संस्थांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालात पूर्वीपासूनच्या (लीगसी) कचऱ्याच्या परिमाणाचा आणि क्षेपणभूमीच्या उपाय/दुरुस्तीचा उल्लेख नव्हता (परिशिष्ट 2.2).
- ई-कचरा व्यवस्थापन नियमांनुसार, ई-कचरा हा महापालिका घनकचऱ्याबरोबर मिसळला गेलेला आढळल्यास, तो व्यवस्थित वेगळा करणे, संकलन करणे व तो अधिकृत विघटन अथवा पुनर्प्रक्रियादाराकडे सोपविला गेला आहे याची सुनिश्चिती करण्याची जबाबदारी नागरी स्थानिक संस्थांची असते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 पैकी पाच नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये ई-कचऱ्याचे विलगीकरण, संकलन व वाहतुक यासाठी त्यांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये योजना होती (परिशिष्ट 2.2).
- बांधकाम व पाडकाम कचरा व्यवस्थापन नियम, 2016 नागरी स्थानिक संस्थांवर बांधकाम व पाडकाम कचऱ्याचे संकलन, वाहतुक, प्रक्रिया व विल्हेवाट याची जबाबदारी देतो. चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 पैकी केवळ तीन नागरी स्थानिक

⁵ बृहन्मुंबई महानगरपालिका, नाशिक महानगरपालिका आणि नवी मुंबई महानगरपालिका यांनी 2016-17 पूर्वी सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार केले असल्यामुळे विचारात घेतले नाही.

संस्थांनी त्यांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये बांधकाम व पाडकाम कचऱ्याच्या प्रमाणाचे निर्धारण करून त्याची वाहतुक व प्रक्रियेचे नियोजन केले होते (परिशिष्ट 2.2).

- घनकचरा व्यवस्थापन अधिनियम, 2016 ची अनुसूची II (ए) (डी) असे प्रस्तावित करते की, सर्व प्रक्रियांमधून नाकारण्यात आलेला कचरा सॅनिटरी भरावभूमीकडे पाठविण्यात यावा. तथापि, छाननीमध्ये असे उघड झाले की 10 नागरी स्थानिक संस्थांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये कचऱ्याच्या अंतिम विल्हेवाटीसाठी सॅनिटरी भरावभूमी बांधण्याची काही योजना नव्हती (परिशिष्ट 2.2).

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी वस्तुस्थिती स्विकारली आणि नमूद केले (ऑगस्ट 2022) की, लेखापरीक्षणात निदर्शनास आणून दिलेल्या त्रुटी स्वच्छ भारत अभियान 2.0 साठी सादर करण्यात येणाऱ्या प्रस्तावामध्ये समाविष्ट केल्या जातील.

2.4 सविस्तर प्रकल्प अहवालातील कचरा निर्मितीचे चुकीचे अंदाज

सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करताना भविष्यातील कचरा निर्मितीचे परिमाण आणि प्रकार यांचा अंदाज घेणे महत्वाचे आहे, कारण असे परिमाण आणि प्रकार हे संकलन, प्रक्रिया आणि विल्हेवाटीचे कोणते पर्याय स्विकारले जाऊ शकतात ते निर्धारित करते.

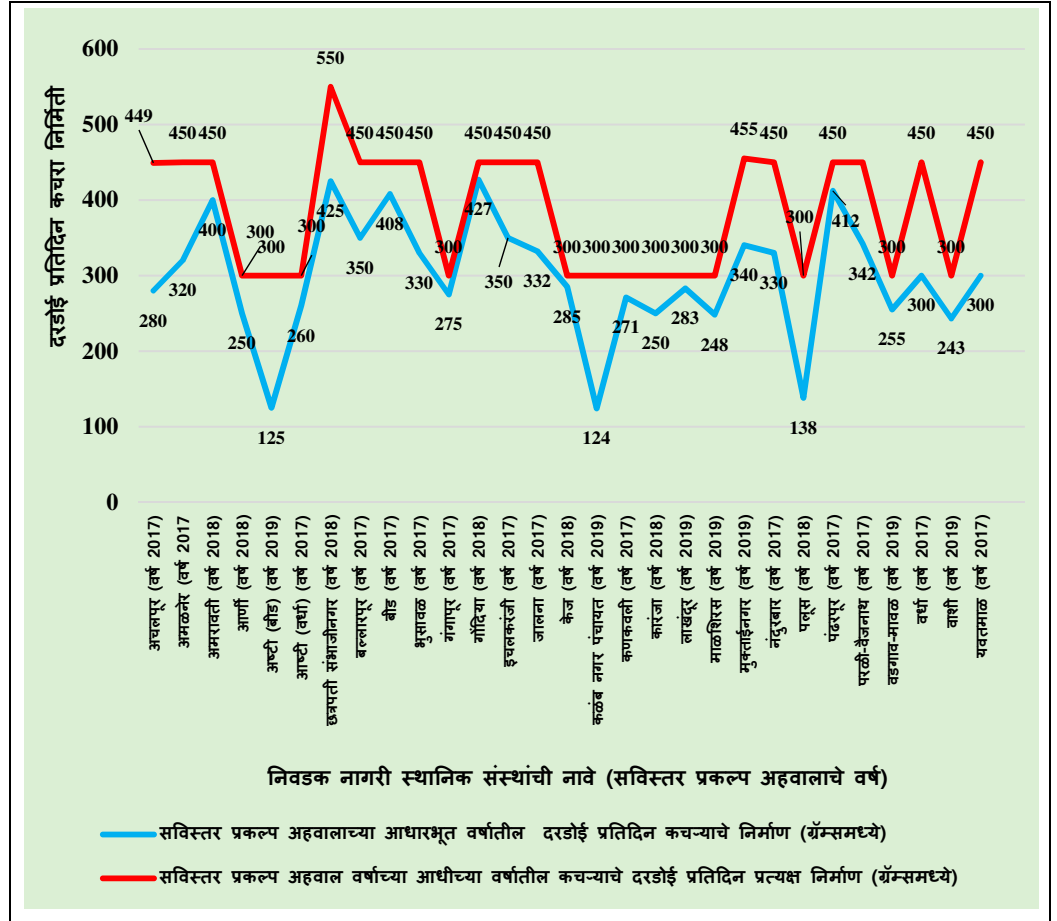
नियमपुस्तिका, 2016 च्या परिच्छेद 1.4.3.3.1 मध्ये असे निर्धारित केले आहे की, दीर्घकालीन नियोजनाच्या उद्देशाकरिता, विविध नमुन्यांपासून तयार केलेल्या विदांच्या सरासरीद्वारे कचरा निर्माण करणाऱ्यांच्या विशिष्ट वर्गाद्वारे विल्हेवाट लावलेल्या कचऱ्याच्या सरासरी प्रमाणाचा अंदाज करावा. हे नमुने नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील अनेक प्रातिनिधिक ठिकाणी उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा या प्रमुख तीनही ऋतूंमध्ये सतत सात दिवसांच्या कालावधीसाठी संकलित करणे आवश्यक होते. असा संकलित केलेला विदा हा दरडोई कचरा निर्माणाचे निर्धारण करण्याकरिता सात दिवसांच्या कालावधीसाठी एकत्रित करणे, तोलणे, सरासरी करणे आणि संपूर्ण नागरी स्थानिक संस्थेकरिता अनुमानित (एक्स्ट्रापोलेटेड) करणे आवश्यक होते.

नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालात निर्धारित केलेल्या कचरा निर्मितीच्या छाननीत असे स्पष्ट झाले की झाले:

- चाचणी-तपासणी केलेल्या एकाही नागरी स्थानिक संस्थेने तीनही ऋतूंमध्ये सात दिवसांचे नमुने गोळा केले नव्हते.
- 14 नागरी स्थानिक संस्थांनी एकाही नमूना घेतला नव्हता, तर 10 नागरी स्थानिक संस्थांनी गोळा केलेल्या नमुन्यांच्या दिवसांची संख्या अथवा ऋतूंचे तपशील दिले नव्हते.
- चार नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये केवळ एकाच ऋतूमध्ये चार दिवस सलग नमुने गोळा केले होते.
- 14 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये केवळ एकाच ऋतूमध्ये दोन ते चार दिवस नमुने गोळा केले होते.

सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये निर्धारित कालावधीसाठीच्या लोकसंख्या प्रक्षेपणासहीत वर्ष-निहाय कचरा निर्मितीचे अंदाज समाविष्ट असतात. सविस्तर प्रकल्प अहवालांमधील उपलब्ध माहितीच्या आधारे लेखापरीक्षणाने सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधार वर्षासाठी दरडोई प्रतिदिन कचरा निर्मितीची गणना केली आणि त्याची तुलना संचालक, स्वच्छ भारत अभियान यांनी पुरविलेल्या माहितीनुसार सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधीच्या वर्षातील दरडोई प्रतिदिन प्रत्यक्ष कचरा निर्मितीच्या आकडेवारीशी केली. तुलनेत असे स्पष्ट झाले की, 42 पैकी 29 सविस्तर प्रकल्प अहवालात दरडोई प्रतिदिन निर्मितीचे निर्धारण हे आधीच्या वर्षाच्या दरडोई प्रतिदिन प्रत्यक्ष निर्माण झालेल्या कचऱ्यापेक्षा आलेख 2.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे कमी होते. हे सविस्तर प्रकल्प अहवालातील कचऱ्याचे चुकीचे अंदाज दर्शविते, कारण, विहित निर्धारण प्रक्रिया अवलंबिली गेली नव्हती.

आलेख 2.1: सविस्तर प्रकल्प अहवालात कमी निर्धारण केलेली कचरा निर्मिती

या 29 नागरी स्थानिक संस्थांमधील दरडोई प्रतिदिन निर्मितीमधील तफावत तक्ता 2.1 मध्ये दर्शविली आहे.

अहवाल क्र. 3 (नागरी स्थानिक संस्थांमधील कचरा व्यवस्थापन)

तक्ता 2.1: 29 नागरी स्थानिक संस्थांमधील दरडोई प्रतिदिन निर्मितीमधील तफावत

अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	सविस्तर प्रकल्प अहवालाचे आधारभूत वर्ष	सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधारभूत वर्षात दरडोई प्रतिदिन निर्मिती (गॅम्समध्ये)	सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधीच्या वर्षातील प्रत्यक्ष दरडोई प्रतिदिन निर्मिती (गॅम्समध्ये)	तफावतीची टक्केवारी	2021-22 वर्षासाठी सविस्तर प्रकल्प अहवालातील प्रक्षेपित दरडोई प्रतिदिन निर्मिती	2021-22 वर्षातील प्रत्यक्ष दरडोई प्रतिदिन निर्मिती	तफावतीची टक्केवारी
1	2	3	4	5	6= (4-5)/4*100	7	8	9= (7-8)/7*100
1	अचलपूर	2017	280	449	-61	280	450	-61
2	अमळनेर	2017	320	450	-41	337	450	-33
3	अमरावती	2018	400	450	-12	400	450	-12
4	अर्णी	2018	250	300	-20	250	300	-20
5	अष्टी (बीड)	2019	125	300	-140	उपलब्ध नाही	300	-
6	आष्टी (वर्धा)	2017	260	300	-15	उपलब्ध नाही	300	-
7	छत्रपती संभाजीनगर*	2018	425	550	-29	442	549	-24
8	बल्लारपूर	2017	350	450	-29	उपलब्ध नाही	450	-
9	बीड	2017	408	450	-10	430	450	-5
10	भुसावळ	2017	330	450	-36	349	450	-29
11	गंगापूर	2017	275	300	-9	290	300	-3
12	गोंदिया	2017	427	450	-5	उपलब्ध नाही	450	-
13	इचलकरंजी	2017	350	450	-29	378	450	-19
14	जालना	2017	332	450	-35	350	450	-28
15	केज	2018	285	300	-5	उपलब्ध नाही	300	-
16	कळंब नगर पंचायत	2019	124	300	-142	उपलब्ध नाही	300	-
17	कणकवली	2017	271	300	-11	294	300	-2
18	कारंजा	2018	250	300	-20	250	300	-20
19	लाखंदूर	2019	283	300	-6	उपलब्ध नाही	300	-
20	माळशिरस	2019	248	300	-21	उपलब्ध नाही	300	-
21	मुक्तार्डनगर	2019	340	455	-34	उपलब्ध नाही	454	-
22	नंदुरबार	2017	330	450	-36	उपलब्ध नाही	450	-
23	पलूस	2018	138	300	-117	158	300	-90
24	पंढरपूर	2017	412	450	-9	उपलब्ध नाही	450	-
25	परळी-वैजनाथ	2017	342	450	-32	उपलब्ध नाही	450	-
26	वाशी	2019	243	300	-23	उपलब्ध नाही	300	-
27	वडगाव मावळ	2019	255	300	-18	उपलब्ध नाही	300	-
28	वर्धा	2017	300	450	-50	उपलब्ध नाही	450	-
29	यवतमाळ	2017	300	450	-50	उपलब्ध नाही	450	-

स्त्रोत: निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांचे सविस्तर प्रकल्प अहवाल आणि संचालक, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान यांनी सादर केलेली माहिती

उपलब्ध नाही: वर्ष 2021-22 चे दरडोई प्रतिदिन निर्मितीचे अंदाज सविस्तर प्रकल्प अहवालात उपलब्ध नव्हते

* छत्रपती संभाजीनगर पूर्वीचे औरंगाबाद

तक्ता 2.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 29 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये दरडोई प्रतिदिन निर्मिती प्रक्षेपणे उपलब्ध असलेल्या 13 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये⁶ वर्ष 2021-22 मधील प्रत्यक्ष दरडोई प्रतिदिन निर्मितीची सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये अंदाजित केलेल्या कचऱ्याच्या आकडेवारीशी तुलना केली आणि संबंधित वर्षाच्या सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये वर्ष 2021-22 साठी निर्धारित केलेल्या दरडोई प्रतिदिन निर्मितीपेक्षा ती अधिक होती.

सविस्तर प्रकल्प अहवालांमध्ये कचरा निर्मितीचे चुकीचे निर्धारण केल्यामुळे लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की या 29 पैकी 23⁷ नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये सविस्तर प्रकल्प अहवालातील नियोजित प्रक्रिया क्षमता अपर्याप्त होती जे तक्ता 2.2 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.2: कचऱ्याच्या चुकीच्या निर्धारणामुळे नियोजित प्रक्रिया क्षमतेमधील कमतरता

नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	प्रकल्पाचा कालावधी	सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या नियोजित कालावधीच्या शेवटच्या वर्षातील कचरा निर्मितीवर आधारित (मेट्रिक टन/दिन)	सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार केलेल्या आधीच्या वर्षातील वार्षिक दरडोई प्रतिदिन प्रत्यक्ष कचरा निर्मिती विचारात घेऊन आवश्यक प्रक्रिया क्षमता (मेट्रिक टन/दिन)	नियोजित प्रक्रिया क्षमतेतील तफावत (मेट्रिक टन/दिन) (रकाना 4-3) (टक्केवारी)
1	2	3	4	5
अचलपूर	2017-2027	35.64	56.63	20.99(37)
अमळनेर	2017-2027	27.90	48.40	20.50(42)
अर्णी	2018-2028	8.22	9.56	1.34(14)
अष्टी (बीड)	2019-2024	2.2	4.27	2.07(48)
आष्टी (वर्धा)	2017-2022	3.22	3.94	0.72(18)
बल्लारपूर	2017-2027	30.54	45.10	14.56(32)
बीड	2017-2027	70.15	73.97	3.82(5)
भुसावळ	2017-2027	70.00	94.50	24.50(26)
गंगापूर	2017-2027	9.00	9.33	0.33(4)
गोंदिया	2017-2037	47.93	66.96	19.03(28)
इचलकरंजी	2017-2022	120.57	144.88	24.31(17)
जालना	2017-2027	120.56	143.98	23.42(16)
कळंब नगर पंचायत	2019-2024	4.50	6.14	1.64(28)
कारंजा	2018-2030	21.24	26.69	5.45(20)
लाखंदूर	2019-2024	3.00	3.45	0.45(13)

⁶ उर्वरित 16 नागरी स्थानिक संस्थांच्या 2021-22 च्या सविस्तर प्रकल्प अहवालात दरडोई प्रतिदिन निर्मिती उपलब्ध नव्हती आणि त्यामुळे तुलना करता आली नाही.

⁷ उर्वरित सहा नागरी स्थानिक संस्थांपैकी चार नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (अमरावती, छत्रपती संभाजी नगर, कणकवली आणि पंढरपूर) नियोजित प्रक्रिया क्षमतेत कोणतीही कमतरता नव्हती तर दोन नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (केज आणि मुक्ताईनगर) नियोजित प्रक्रियेची माहिती सविस्तरप्रकल्प अहवालात उपलब्ध नव्हती.

नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	प्रकल्पाचा कालावधी	सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या नियोजित कालावधीच्या शेवटच्या वर्षातील कचरा निर्मितीवर आधारित (मेट्रिक टन/दिन)	सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार केलेल्या आधीच्या वर्षातील वार्षिक दरडोई प्रतिदिन प्रत्यक्ष कचरा निर्मिती विचारात घेऊन आवश्यक प्रक्रिया क्षमता (मेट्रिक टन/दिन)	नियोजित प्रक्रिया क्षमतेतील तफावत (मेट्रिक टन/दिन) (रकाना 4-3) (टक्केवारी)
माळशिरस	2019-2024	6.00	7.73	1.73(22)
नंदुरबार	2017-2027	32.75	55.98	23.23(41)
पलूस	2018-2023	4.04	8.99	4.95(55)
परळी-वैजनाथ	2017-2027	35.19	45.87	10.68(23)
वडगाव-मावळ	2019-2024	4.20	11.44	7.24(63)
वर्धा	2017-2037	24.81	53.67	28.86(54)
वाशी	2019-2024	4.30	6.02	1.72(29)
यवतमाळ	2017-2027	94.94	125.51	30.57(24)

तक्ता 2.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आराखडा कालावधीच्या शेवटच्या वर्षासाठी निर्धारण केलेली प्रक्रिया क्षमता सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्याच्या आदल्या वर्षी निर्माण झालेल्या प्रत्यक्ष कचऱ्यानुसार आवश्यक प्रक्रिया क्षमतेपेक्षाही कमी पडली. गंगापूर नगरपरिषदेत चार टक्के (0.33 मेट्रिक टन प्रतिदिन) आणि वडगाव-मावळ नगर परिषदमध्ये 63 टक्के (7.24 मेट्रिक टन प्रतिदिन) यादरम्यान ही कमतरता होती. जोपर्यंत ह्या नागरी स्थानिक संस्था, अचूक कचरा निर्मिती लक्षात घेऊन, नियोजित क्षमता वाढविण्यासाठी सुधारात्मक कार्यवाही करणार नाहीत, तोपर्यंत योजना कालावधी दरम्यानची कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्याची त्यांची क्षमता ही अपर्याप्तच राहिल.

तसेच, कचऱ्याच्या निर्मितीचे चुकीचे निर्धारण विचारात घेऊन अचल⁸ (इनर्ट) कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याकरीता सॅनिटरी भरावभूमीच्या क्षमतेचे संकल्पन आणि नियोजन केले गेले होते. लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, 29 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी आठ नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये सॅनिटरी भरावभूमीचे नियोजन केले नव्हते, तर दोन नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (केज आणि पंढरपूर) सॅनिटरी भरावभूमीच्या क्षमतेमध्ये कमतरता नव्हती. उर्वरित 19 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, कचरा निर्मितीच्या चुकीच्या निर्धारणामुळे, सविस्तर प्रकल्प अहवालातील नियोजित कालावधीसाठी सॅनिटरी भरावभूमी अपुऱ्या पडतील, जे **तक्ता 2.3** मध्ये दर्शविले आहे.

⁸ जैव-विघटनविरहित, पुनर्वापर करता न येण्याजोगे किंवा ज्वलनशील नसलेला कचरा

तक्ता 2.3: सॅनिटरी भरावभूमीच्या नियोजित संकल्पन कालावधीमधील कमतरता

नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या नियोजित कालावधीत सॅनिटरी भरावभूमीवर विल्हेवाट लावण्यासाठी नियोजन केलेले अचल (इनर्ट) कचऱ्याचे परिमाण (मेट्रिक टनांमध्ये)	सॅनिटरी भरावभूमीचा संकल्पन कालावधी (वर्षांमध्ये)	सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्याच्या वर्षाच्या आधीच्या वर्षातील दरडोई प्रतिदिन लक्षात घेऊन सॅनिटरी भरावभूमीमध्ये विल्हेवाट लावण्यासाठी निर्माण होण्याच्या अचल कचऱ्याचे परिमाण ⁹ (मेट्रिक टनांमध्ये)	4थ्या रकान्यातील माहिती लक्षात घेऊन सॅनिटरी भरावभूमी वापरली जाऊ शकण्याचा कालावधी ¹⁰ (वर्षांमध्ये)	फरक (3-5) (वर्षांमध्ये)
1	2	3	4	5	6
अचलपूर	80,292.07	30	128672.11	18.72	11.28
अमळनेर	7422.00	5	10605.00	3.50	1.50
अमरावती	797183.80	30	896264.22	26.68	3.32
अर्णी	18203.22	30	21830.71	25.02	4.98
छत्रपती संभाजीनगर	391625.00	10	405823.00	9.65	0.35
बल्लारपूर	40285.00	20	49409.03	16.31	3.69
बीड	39858.00	10	40518.00	9.84	0.16
भुसावळ	15614.46	5	20705.00	3.77	1.23
गंगापूर	2494.72	5	2555.57	4.88	0.12
गोंदिया	21370.75	5	24453.21	4.37	0.63
इचलकरंजी	24199.92	6	29370.42	4.94	1.06
जालना	65673.13	10	78869.81	8.33	1.67
कणकवली	1200.51	5	1260.16	4.76	0.24
कारंजा	54895.37	30	67246.97	24.50	5.50
नंदुरबार	125915.00	25	130725.55	24.08	0.92
पलूस	1440.48	6	2823.38	3.06	2.94
परळी-वैजनाथ	62099.64	25	62812.69	24.72	0.28
वर्धा	43215.70	20	63058.86	13.71	6.29
यवतमाळ	256696.56	30	316255.47	24.35	5.65

स्त्रोत: सविस्तर प्रकल्प अहवाल आणि संचालक, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान यांच्याकडील माहितीवरून संकलित

तक्ता 2.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, जरी आपण सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधार वर्षाच्या आधीच्या वर्षातील वास्तविक दरडोई प्रतिदिन कचरा निर्मितीचा विचार केला तरीही, म्हणजे पाच ते 30 वर्षांच्या नियोजित कालावधीपूर्वी या 19 नागरी स्थानिक

⁹ सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अचल निर्मितीच्या दराने सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या आधीच्या वर्षातील कचऱ्याच्या दरडोई प्रतिदिन निर्मितीचा विचार करून अचलतेचे प्रमाण मोजण्यात आले आहे. शिवाय, जेथे सविस्तर प्रकल्प अहवालामध्ये प्रतिवर्ष अंदाजित लोकसंख्या उपलब्ध नव्हती, तेथे सविस्तर प्रकल्प अहवालाच्या वर्षाच्या आधीच्या वर्षाची लोकसंख्या घेण्यात आली आहे.

¹⁰ रकाना 2 × रकाना 3 ÷ रकाना 4.

संस्थांमधील सॅनिटरी भरावभूमीची क्षमता किमान 0.12 वर्ष (गंगापूर) ते कमाल 11.28 वर्ष (अचलपूर) यादरम्यान संपुष्टात येईल. अशाप्रकारे, कचऱ्याचे चुकीचे निर्धारण केल्याच्या परिणामी प्रक्रिया क्षमता आणि सॅनिटरी भरावभूमीचा संकल्पन कालावधी यांचे नियोजन करण्यात कमतरता आली.

शिफारस 2 : शासनाने घनकचरा व्यवस्थापनाच्या नियोजनात सर्वकष सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्याचे निर्देश नागरी स्थानिक संस्थांना द्यावे.

शासनाने शिफारस स्वीकारत नमूद केले (फेब्रुवारी 2024) की, स्वच्छ भारत अभियान 2.0 अंतर्गत सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करताना आवश्यक त्या उपाययोजना केल्या जातील. त्यांनी पुढे असेही नमूद केले की, स्वच्छ भारत अभियान 2.0 अंतर्गत सॅनिटरी भरावभूमी तफावत विश्लेषण आणि निर्धारण करण्यात आले असून त्यानुसार सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्यात येत आहेत.

2.5 कचरा व्यवस्थापनामधील आर्थिक शाश्वती

संपादनूक लेखापरीक्षणाचे दुसरे उद्दिष्ट हे नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे कचरा व्यवस्थापन सुविधांचे संचालन आणि देखभाल आर्थिकदृष्ट्या स्थिर होते किंवा कसे याचे निर्धारण करणे हे होते. विविध स्रोतांकडून निधीचा स्रोत, घनकचरा व्यवस्थापन शुल्क संकलनातील कार्यक्षमता यासंबंधी संचालक, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान, निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्था आणि संचालक, नगरपरिषद प्रशासन यांच्याकडून मिळवलेली माहिती लेखापरीक्षणाने तपासली आणि लेखापरीक्षण निष्कर्ष परिच्छेद 2.5.1 व 2.5.3 मध्ये दर्शविले आहेत.

2.5.1 कचरा व्यवस्थापनामध्ये अनुदानांचा वापर

स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत कचरा व्यवस्थापनातील भांडवली खर्च भागविण्यासाठी सविस्तर प्रकल्प अहवालांतर्गत मंजूर केलेल्या प्रकल्पांकरीता भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन हे नागरी स्थानिक संस्थांना निधी वितरित करतात. 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीदरम्यान स्वच्छ भारत अभियानाकरिता भांडवली व महसुली खर्च भागविण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांना चौदाव्या व पंधराव्या वित्त आयोगांतर्गत देखील निधी प्राप्त झाला होता. तसेच, नागरी स्थानिक संस्थांनी कचरा व्यवस्थापनावरील भांडवली व महसुली खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी स्वतःच्या निधीचा देखील उपयोग केला आहे. चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 नागरी स्थानिक संस्थांमधील निधीचा स्रोत आणि राज्याचा अर्थसंकल्प, वित्त आयोग अनुदाने आणि स्वच्छ भारत अभियान यांच्या अंतर्गत झालेला खर्च तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविला आहे.

प्रकरण 2 : कचरा व्यवस्थापनातील नियोजन आणि आर्थिक शाश्वती

तक्ता 2.4: 2016-17 ते 2021-22 या वर्षाकरिता घनकचरा व्यवस्थापनासाठीचे अनुदान व खर्च

(₹ कोटीत)

निधीचा स्रोत	आरंभीची शिल्लक		जमा		एकूण जमा		खर्च		अखर्ची शिल्लक	
	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली	महसुली	भांडवली
स्वच्छ भारत अभियान	0.00	3.50	0.00	632.60	0.00	636.10	0.00	479.50	0.00	156.60
14 ^{वा} वित्त आयोग	12.90	47.37	375.85	545.00	388.75	592.37	363.89	489.83	24.86	102.54
15 ^{वा} वित्त आयोग	0	0	57.51	942.75	57.51	942.75	41.20	542.73	16.31	400.02
स्वतःचा निधी (अर्थसंकल्प वाटप)	0.00**	0.00	19445.26*	2227.91*	19445.26	2227.91	15742.64	1072.37	---	---
एकूण	12.90	50.87	19878.62	4348.26	19891.52	4399.13	16147.73	2584.43	41.17	659.16
	63.77		24226.88		24290.65		18732.16		700.33	

स्त्रोत: संचालक, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान, निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्था आणि नगर परिषद प्रशासन संचालनालय यांच्याकडून प्राप्त केलेली माहिती

*घनकचरा व्यवस्थापनासाठी अर्थसंकल्पीय तरतूद दर्शविते.

**शिल्लक निरंक कारण अर्थसंकल्पीय तरतूद वापरली नाही म्हणून निधी व्यपगत झाला.

तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2016-17 ते 2021-22 दरम्यान ₹ 18,732.16 कोटी एकूण खर्चापैकी ₹ 16,147.73 कोटी (86 टक्के) महसुली खर्च तर ₹ 2,584.43 कोटी भांडवली खर्च (14 टक्के) झाला होता. तसेच, स्वच्छ भारत अभियान, चौदाव्या व पंधराव्या आयोग आणि स्वतःच्या निधीच्या अर्थसंकल्पीय वाटपांतर्गत मत्ता निर्माण/भांडवली खर्च यासाठी प्राप्त जमांच्या तुलनेत झालेल्या खर्चाची टक्केवारी अनुक्रमे 75 टक्के, 83 टक्के, 58 टक्के आणि 46 टक्के होती. 2016-17 ते 2021-22 या कालावधीत स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 नागरी स्थानिक संस्थांना प्राप्त झालेले भांडवली अनुदान, खर्च आणि अखर्चित अनुदानाचा वर्ष-निहाय तपशील **तक्ता 2.5** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.5: 2016-17 ते 2021-22 या वर्षासाठी स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 नागरी स्थानिक संस्थांमधील भांडवली अनुदान आणि खर्च

(₹ कोटीत)

(वर्ष)	केंद्राचा हिस्सा			राज्याचा हिस्सा			एकूण		
	जमा	खर्च	अखर्चित अनुदान	जमा	खर्च	अखर्चित अनुदान	जमा	खर्च	अखर्चित अनुदान
2016-17	36.00*	9.11	26.89	29.79	11.86	17.93	65.79	20.97	44.82
2017-18	166.44	166.44	0.00	9.94	9.94	0.00	176.38	176.38	0.00
2018-19	32.28	28.52	3.76	21.68	17.77	3.91	53.96	46.29	7.67
2019-20	54.25	21.20	33.05	35.60	13.58	22.02	89.85	34.78	55.07
2020-21	174.65	167.43	7.22	24.24	21.77	2.47	198.89	189.20	9.69
2021-22	30.31	7.13	23.18	20.92	4.75	16.17	51.23	11.88	39.35
एकूण	493.93	399.83	94.10	142.17	79.67	62.50	636.10	479.50	156.60

स्त्रोत: संचालक, स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान यांच्याकडून प्राप्त केलेली माहिती

* मागील वर्षातील अंतिम शिल्लक समाविष्ट

तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, कचरा प्रक्रिया यंत्रसामग्रीची खरेदी पूर्ण न होणे, प्रक्रिया संयंत्र प्रकल्पांची अपूर्ण स्थापत्य कामे, अपूर्ण एकात्मिक समूह (क्लस्टर) प्रकल्प, वाहन तोलकाटे (वेब्रिजेस) स्थापित न करणे आणि जमिनीची अनुलब्धता इत्यादि कारणांमुळे 2016-17 ते 2021-22 दरम्यान प्राप्त झालेल्या एकूण अनुदानापैकी 25 टक्के अनुदान (₹ 156.60 कोटी) हे मार्च 2022 अखेर अखर्चित राहिले.

2.5.2 वापरकर्ता शुल्क न आकारणे

घनकचरा व्यवस्थापन नियमाचा नियम 15(ई) असे विनिर्दिष्ट करतो की नियमांच्या अधिसूचनेच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत घनकचरा व्यवस्थापन नियमांच्या तरतुदींचा समावेश असलेले उपविधी तयार करावे. घनकचरा व्यवस्थापन नियमांच्या नियम 15 (एफ) नुसार, नागरी स्थानिक संस्थांनी वेळोवेळी योग्य वाटेल त्याप्रमाणे वापरकर्ता शुल्क विहित करावे आणि कचरा निर्माणकर्त्यांकडून थेट किंवा अधिकृत अभिकरणांमार्फत हे शुल्क गोळा करणे आवश्यक होते.

नागरी स्थानिक संस्थांनी विहित मुदतीत उपविधी तयार केले नसल्याने नगर विकास विभागाने उपविधी अधिसूचित केले (डिसेंबर 2018) आणि ते सर्व नागरी स्थानिक संस्थांना जुलै 2019 पासून लागू केले. उपविधीमध्ये घरे आणि इतर आस्थापना यामधील कचरा गोळा करण्याकरिता वापरकर्ता शुल्काचे दर सुद्धा अधिसूचित केले.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की नगर विकास विभागाने अधिसूचना जारी केल्यानंतरच चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 पैकी 21 नागरी स्थानिक संस्थांनी वापरकर्ता शुल्काची आकारणी सुरु केली. चाचणी-तपासणी केलेल्या 12 नागरी स्थानिक संस्था जुलै 2019 पूर्वी त्यांच्या सर्वसाधारण सभेच्या निर्णयानुसार आधीपासूनच वापरकर्ता शुल्काची आकारणी करित होत्या म्हणून मार्च 2022 अखेरीस चाचणी-तपासणी केलेल्या 45 पैकी केवळ 33 नागरी स्थानिक संस्था वापरकर्ता शुल्काची आकारणी करित होत्या (परिशिष्ट 2.3), तर 12 नागरी स्थानिक संस्था घनकचरा व्यवस्थापन सेवेवरील वापरकर्ता शुल्काची आकारणी करित नव्हत्या.

शिफारस 3: शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना घनकचरा व्यवस्थापन सेवांवर वापरकर्ता शुल्क आकारण्यासाठी निर्देश द्यावे.

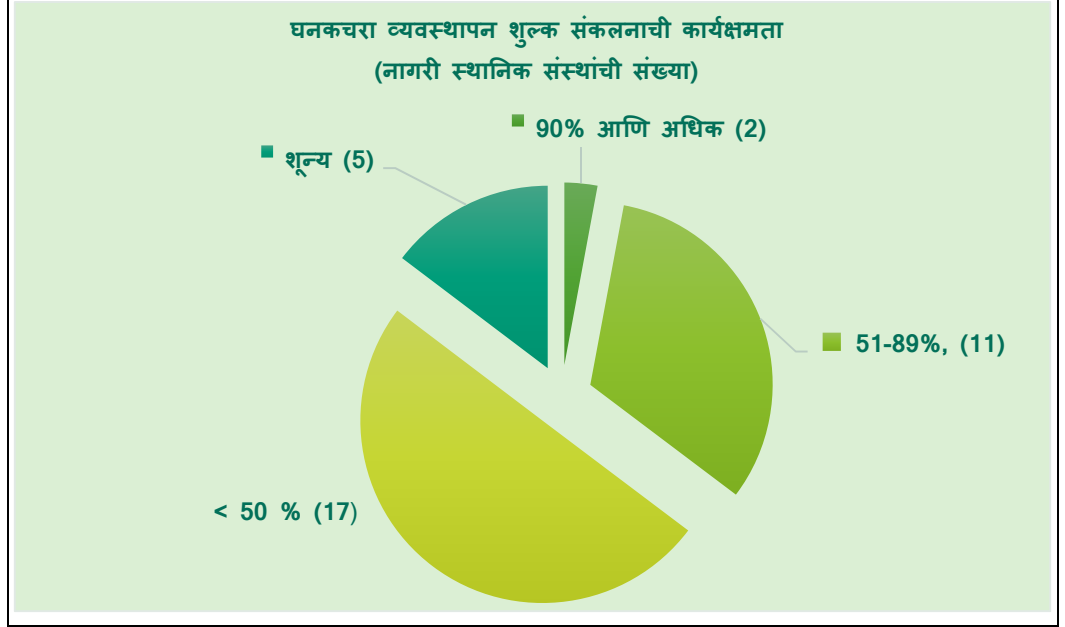
शासनाने शिफारस मान्य करत नमूद केले (फेब्रुवारी 2024) की, नागरी स्थानिक संस्थांना वापरकर्ता शुल्क आकारणीच्या अनुपालनाची सुनिश्चिती करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

2.5.3 घनकचरा व्यवस्थापन शुल्क संकलन

चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील 2021-22 मधील एकूण परिचालन महसुलाच्या टक्केवारीच्या रूपात संकलित केलेल्या चालू वर्षाच्या महसुलाच्या रूपात मोजले जाणारे घनकचरा व्यवस्थापन शुल्काच्या (वापरकर्ता शुल्क,

कंपोस्टची विक्री, पुनर्वापर करता येण्यायोग्य वस्तूंची विक्री इत्यादी) संकलनातील कार्यक्षमता परिशिष्ट 3.4 मध्ये तपशीलवार दिली आहे व आलेख 2.2 मध्ये दर्शविली आहे.

आलेख 2.2: घनकचरा व्यवस्थापन शुल्काच्या संकलनाची कार्यक्षमता

स्रोत: नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी एप्रिल 2023 मध्ये जारी केलेल्या अधिसूचनांमधून संकलित केलेली माहिती

आलेख 2.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 94 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (35¹¹ पैकी 33 नागरी स्थानिक संस्था) भारत सरकारद्वारे निश्चित केलेल्या सेवा स्तर निकषामधील संकलनाच्या कार्यक्षमतेचे 90 टक्क्यांचे उद्दीष्ट साध्य केले नाही. तसेच, 17 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये¹² संकलनाची कार्यक्षमता 50 टक्क्यांपेक्षा कमी होती.

शिफारस 4: शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांच्या घनकचरा व्यवस्थापन शुल्क संकलनातील सुमार कार्यसिद्धीचा आढावा घ्यावा व त्याच्या सुधारणेसाठी पावले उचलावी.

¹¹ 10 नागरी स्थानिक संस्थांचा विदा अधिसूचित नव्हता.

¹² नगर परिषद: नऊ, नगर पंचायत: आठ.

